

in that period badly affected the research of Donetsk Region's industrial development in the years of Khrushchev's «thaw», which affected formation of an extremely insufficient and distorted picture of the region's industrial life. Still, the element of scientific value presents, alongside factual material used in these publications, analysis of the forms and the methods of political government of the economy in the field of industry, which demonstrates falling of the communist party's authority and falling of its influence on the processes that were going on in the national economy.

New socio-political conditions were created after Ukraine had gained independence are characterized by active scientific search of historical truth, revision of the conceptual provisions of Soviet historiography and use of reliable sources. The emphases being differently laid, most of the modern researchers jointly admit that development of Donetsk Region's industry in the years of Khrushchev's thaw on indestructible principles of the Soviet economic system is not a flexible variant of social production's adjustment.

Over the recent times, research of industrial development has primarily been focused on the study of the development peculiarities of the branches of industry, especially that of the coal-mining field.

Presence of lacunas in the highlight of Donetsk Region's industrial development is obvious, which appreciably impoverishes our concept of the close past of the region. One of the most important plots that require profound research is the problem of Donetsk Soviet Regional Economy Department (1957 – 1965) which was the main link in managing industry.

Key words: *Donetsk Region, Donetsk Soviet Regional Economy Department, Mykyta Khrushchev, movement for «communist attitude to work».*

УДК 94(477.54)“186”(045)

Е.О. Мельников

ПІДГОТОВКА УНТЕР-ОФІЦЕРСЬКОГО СКЛАДУ У ПОЛКОВИХ ШКОЛАХ ХАРКІВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ У 60-ті рр. ХІХ ст.

У статті розглянуто діяльність полкових шкіл та навчально-виховні аспекти формування унтер-офіцерського складу Харківського військового округу у 60-ті рр. ХІХ ст. Визначено, що підготовка унтер-офіцерів була пов'язана з політикою імператорської Росії на українських землях. Проаналізовано навчальні програми, військову підготовку унтер-офіцерського складу, негативні і позитивні риси діяльності полкових шкіл на території Харківського військового округу.

Ключові слова: *Харківський військовий округ, унтер-офіцер, полкова школа, навчальні програми, навчання.*

Після впровадження військово-окружної системи на українських землях у 1862 р., перед російським урядом постало питання щодо покращення підготовки унтер-офіцерського складу. Молодший командний склад є провідною ланкою між офіцерами та простими солдатами і без них не обходиться жодна армія світу. Військове міністерство Російської імперії розуміло, що реформування армії було неможливим без належної підготовки молодших командирів, серед яких у Харківському військовому окрузі було багато українців. Особливий інтерес становить вивчення історичного досвіду підготовки унтер-офіцерського складу на українських землях Російської імперії у 60-ті роки ХІХ ст., як в історіографії.

Наукова розробка теми є незначною. Серед сучасних українських дослідників питанню реформування Харківського військового округу присвятила праці Ю. Саламахіна. Основну увагу науковець приділяє вивченню ролі Харківського військового округу в реорганізації збройних сил Російської імперії, в переозброєнні та системі бойової підготовки військ на українських землях [14].

Російський дослідник Р. Хасанов розглянув організаційно-правові засади відбору і підготовки унтер-офіцерського складу та основні напрямки діяльності державних органів Російської імперії з підготовки молодшого офіцерського складу у досліджуваній період [15]. Спеціальних праць стосовно підготовки унтер-офіцерського складу на українських землях немає на наш час ні в українській, ні в російській історіографії.

Після впровадження військово-окружної системи на українських землях, за наказом військового міністра Російської імперії Д. Мілютіна, було створено 6 серпня 1864 року Харківський військовий округ. До складу округу входили Харківська, Полтавська, Чернігівська, Курська, Орловська, Воронежська губернії. Головнокомандуючому округу підпорядковувалися всі наявні військові сили та установи на цій території. Після організації військових округів створювалася струнка система місцевого військового управління [7, с. 97].

У 60-ті роки XIX ст. до обов'язків унтер-офіцерів входило: виконання фронтової та гарнізонної служби; збереження внутрішнього порядку в ротах; нагляд за поведінкою солдатів; навчання солдатів грамоті, теорії стрільби, зберіганню та поведженню зі зброєю [1]. Військовий міністр Російської імперії А. Редігер зазначав, що навчений молодший командний склад є необхідним для армії: «за відсутності цієї ж умови всі старання вищих начальників можуть залишатися марними» [13].

Після відміни тілесних покарань у 1863 р. та скорочення терміну солдатської служби реформування військової освіти потребувало нагального вирішення у Військовому міністерстві. Багато рекрутів були малоосвіченими людьми, а до складу унтер-офіцерів могли підвищити за проявлене бойове вміння чи військову старанність [11].

12 жовтня 1865 р. було видано наказ по військам Харківського військового округу за № 136 про створення у кожному піхотному та кавалерійському полку школи для підготовки унтер-офіцерів. Подібні навчальні заклади вже діяли на території України в Київському та Одеському військових округах [12].

Школи розташовувались у найманій будівлі або приміщенні яке виділяло земство, якщо полк квартирувався не у казармах. Опаленням, освітленням і утримуванням шкіл відали полкові командири [2].

На закупівлю навчального матеріалу, підручників, книг, журналів, паперу, пір'я, чорнила витрачалося 60 руб. на рік у піхотному полку та 24 руб. у кавалерійському. Витрата коштів розподілялася порівну на кожен роту чи ескадрон. Перед початком функціонування школи перша витрата становила до 70 руб. в піхотному полку та 50 руб. в кавалерійському на купівлю матеріалів для будівництва столів, ослонів та всього необхідного, але зробленого казенними майстрами у дешевому, простому вигляді [12].

Начальником школи призначався офіцер, переважно з стрілецької офіцерської школи або Єлисаветградського кавалерійського училища. До його обов'язків входило: відповідати за порядок та проводити навчання, не відходячи від програм. Заняття з солдатами проводили офіцери, котрі виконували обов'язки завідуючих зброєю. Закон Божий вивчався полковим священиком «Головне спостереження за пристроєм, правильним напрямком школи і успішним ходом навчання в ній покладається: в піхотному полку на начальника стрілецьких рот, а в кавалерійському на помічника полкового командира» [12].

Для кожного полку була зазначена строго нормована кількість місць у класі. В піхотному полку повинно було навчатись 60 осіб, а в кавалерійському – 24. Переважно відбиралися до класів найкращі солдати в моральному та фізичному плані: «в піхотному

полку з кожної лінійної і стрілецької роти по 4 єфрейтора, а в кавалерії по 6 єфрейторів з ескадрону». Якщо за три місяця навчання єфрейтор не показував здібностей до наук або порушував дисципліну, то його відраховували. Навчання проходило два роки, але у зв'язку нагальності навченого молодшого офіцерського складу у ротах перший навчальний рік був останнім для перших вступників, з котрих були відібрані найбільш здібні і більш-менш підготовлені віце-унтер-офіцери [12].

З 1 жовтня по 1 травня проходили теоретичні заняття. З травня по вересень відбувалися практика. У серпні проходили іспити, які приймали начальник школи та офіцери-предметники. Середнім балом для переведення з молодшого до середнього класу була трійка. Вересень відводився для відпочинку. В кожній школі йшов розподіл на 2 класи: старший і молодший. Один віце-унтер-офіцер призначався за старшого в класі. Усі накази від начальника школи до старшого віце-унтер-офіцера у класі передавалися через фельдфебеля або вахмістра школи. В кожному класі вивчалися кожного дня два предмети, по півтори години. За тиждень по розкладу проходило 12 предметів. Дані наведено у Таблиці 1 [12].

Таблиця 1

Предметна програма полкових шкіл

Предмет	Кількість уроків на тиждень
Закон Божий	Один
Російська мова	Три
Арифметика	Два
Обов'язки для нижчих чинів та правила дисциплінарних стягувань по військово-карних законах	Три
Військові статuti	Два
Теорія стрільби	Один

Як, бачимо, кандидати в унтер-офіцери вивчали такі предмети: закон Божий, російську мову, арифметику, військові статuti, теорію стрільби, обов'язки для нижчих чинів та правила дисциплінарних стягувань по військово-карних законах. «Військові статuti, обов'язки нижчих чинів та правила дисциплінарних стягнень по військово-карних законах викладає начальник школи; теорію стрільби викладає офіцер, завідувач по зброї, в драгунському полку він же навчає російській мові та арифметиці, предмети, які в піхотному полку покладаються на жалонірного офіцера» [12]. В гусарському та уланському полках начальник школи повинен був викладати усі предмети.

За дослідженням військового фахівця часів царату П. Бобровського головною відзнакою «Положення про полкову школу» для Харківського військового округу від 12 жовтня 1865 р. за № 136 було чітке визначення змісту кожного курсу та часу проходження предмету на тиждень. Такий ретельний підхід до навчального процесу був відсутній в інших військових округах Російської імперії та був новаторським для свого часу. Отже, за цим положенням, ми можемо визначити на що саме приділяли увагу у вивченні предметів віце-унтер-офіцерами військового керівництва Російської імперії на українських землях у межах Харківського військового округу у 60-ті роки XIX ст. Дані наведено у Таблиці 2 [2;12].

Таблиця 2.

Зміст навчального курсу у полкових школах Харківського військового округу у 60-ті роки XIX ст.

Навчальний курс	Зміст навчального курсу
Закон Божий	знання і пояснення молитов, головних догматів і літургій; коротка священна історія пояснення Євангелія
Російська мова	грамота; читання книг і рукописів; писання під диктовку і складання необхідних паперів
Арифметика	вивчити матеріал до поняття дробі; вирішення невеликих задач
Військові статuti	навчання рекрутів; ротний і батальйонний ряд (в кавалерії чотове та ескадроне навчання); гарнізонна і пікетна служба
Теорія стрільби	правила поведження, збірка, розбирання, збереження зброї; лиття куль; приготування патронів; правила стрільби в ціль та окомірне визначення відстаней
Обов'язки для нижчих чинів та правила дисциплінарних стягувань по військово-карних законах	статут внутрішньої служби, постанови про дисципліну, порядок накладення дисциплінарних стягнень, військові злочини, злочини по службі, злочини і покарання у воєнний час

Короткий термін навчання для вступників першого року призводив до скорочених програм по всій Російській імперії. «Курс арифметики в полковій школі, на наш погляд, занадто обмежений. Ми переконалися, що солдати охоче займаються арифметикою и вирішенням практичних задач, і тому не боїмося, що збільшення курсу арифметики злякає їх і відіб'є охоту займатися нею» [1].

Читання було для солдатів важливим елементом навчання, але й тут були проблеми. «Не говоримо про механічну вимову ними надрукованого: це дається багатьом без більшої праці; але ясно і виразно прочитати що-небудь з правильним наголосом на словах і з пристойною зупинкою на знаках пунктуації, потім толково розповісти зміст прочитаного – це для багатьох дуже старанних солдатів справа далеко не легка, яка потребує довготривалої вправи» [1].

Для підвищення освіченості рядового складу видавався журнал «Читання для солдатів». В ньому друкувались історичні нариси, твори релігійного змісту, вірші, класика російської літератури, солдатські оповіді. Видавництво друкувало і окремі брошури військового змісту.

Переписування текстів повинно було вчити не робити помилок при написанні документів, а диктант – виробити правильне написання на слух. Нескладні та цікаві тексти з побутового життя більш всього підходили для розуміння та були ближчими для солдатів [1].

Справа з фехтуванням та гімнастикою була для віце-унтер-офіцерів складною і незрозумілою. По-перше, не вистачило кваліфікованих учителів, які б могли донести матеріал, а по-друге, майже не було гімнастичного обладнання та обладнання для фехтування.

Головна відмінність Харківського військового округу полягала в діяльності інструкторів з гімнастики та фехтування, а в інших округах цим займалися офіцери призначені на ці посади. Взагалі не було чітко розробленого навчального плану, тому деякі вправи були дуже складні та непотрібні.

Найкраще віце-унтер-офіцери розуміли навчання теорії стрільби та збирання та розбирання зброї. Солдати вже володіли необхідними знаннями, тому це для них було у вигляді повторення матеріалу [1].

На думку П. Бобровського, ненавчені рекрути повинні були проходити навчання у частинах, але основними недоліками впровадження грамоти у 60-ті роки XIX ст. були: нестача вчителів, які володіли бездоганно предметом; нестача коштів і невизначена мета витрат; невідповідний вибір або відсутність навчальних посібників та книг для читання; перевага показної, формальної сторони навчання [2]. Таким чином, навіть краще підготовлені солдати, кандидати до унтер-офіцерського складу мали проблеми під час навчання у полкових школах. Відрахування проходили через погану дисципліну, або отримані двійки.

Навчання у кожній школі не було однаковим. Начальник школи вирішував які предмети проходити у молодшому та старшому класах. Офіцери на свій розсуд витрачали гроші або дарували непотрібні їм книги різної тематики. Віце-унтер-офіцери не мали змоги зрозуміти складний текст. Нерозроблена програма призвела до того, що головними посібниками виступали «Довідкова солдатська книжка» і «Стройові статuti». В 1866 р. стали помітними розбіжності у викладанні предметів та нерівномірний розподіл часу на проходження курсу у школах. Було вирішено розробити конспект розподілу предметів для кожного класу окремо [2].

У полкових школах до навчання підходили більш ретельно, аніж у нижчих школах для солдатів. «При загальній свідомості їх важливого значення, при крайній необхідності в освіті гарного складу унтер-офіцерів поступово розширювалися погляди і встановлювалися ті загальні начала, на яких побудовані ці професійні школи, відомі тепер під ім'ям навчальних команд» [2].

Після закінчення навчання випускникам робили подарунки у грошовому еквіваленті або жовту нашивку. Згодом такі рішення показали свою неефективність. Брак коштів на утримання шкіл призводив до великих трат навіть при виплаті маленької суми. Жовта стрічка у свою чергу не пасувала на мундирі та втрачала своє значення перед унтер-офіцерськими знаками розрізнення.

Навчений унтер-офіцерський склад привів до слушної думки, що ротні школи потребували освічених учителів. Після проходження навчання у обов'язки найкращих унтер-офіцерів входило і освіта рекрутів.

У 1867 р. Військове міністерство прийняло рішення про скасування діяльності полкових шкіл та створення полкових навчальних команд. Наказом по Військовому відомству в 1867 р. була введена Інструкція для спеціального навчання у військах унтер-офіцерських чинів.

Проведення реформ освіти для молодшого командного складу на українських землях у 60-ті роки XIX ст. зробили з унтер-офіцерів професійних військових. Сліпе виконання обов'язків внутрішньої служби перекладалося на солдатів, а молодший офіцерський склад стояв у військовій ієрархії вище за рядових. Унтер-офіцер перетворився на особистість, яку поважали солдати та на рівні поводитися офіцери [4;6].

Харківський військовий округ мав офіцерів-інструкторів з фехтування, таким чином випереджаючи у цьому плані інші військові округи Російської імперії. Ще однією позитивною рисою було визначення змісту кожного курсу та часу проходження предмету на тиждень. Унтер-офіцер повинен був вивчити багато предметів, щоб керувати солдатами та бути помічником офіцера.

Негативними рисами у діяльності полкових шкіл, котрі можна відмітити були: короткий термін навчання для вступників першого курсу, навчання у кожній школі не було однаковим, учителі погано знали свій предмет та переважно були військовими без педагогічного досвіду, обмежене фінансування.

Незважаючи на всі перелічені недоліки, діяльність полкових шкіл Харківського військового округу стала основою для подальшого розповсюдження освіти серед рекрутів. Унтер-офіцери, вихідці з найнижчих станів суспільства Російської імперії стали провідною ланкою між офіцерством та солдатами. У 60-ті роки XIX ст. намітилась тенденція більш демократичного та професійного ставлення у відносинах начальства та підлеглого у імператорських збройних силах під час здійснення реформування армії у військових округах на території України.

Список використаної літератури

1. Бараниус. Полковые унтер-офицерские школы / Бараниус // Военный сборник. – 1865. - №7. – С. 105–114 ; Baranius. Polkovye unter-ofiterskie shkoly / Baranius // Voennyu sbornik. – 1865. - №7. – S. 105–114
2. Бобровский П. О. Взгляд на грамотность в учебных командах или полковые школы в нашей армии / П. О. Бобровский. – Санкт-Петербург, 1871. – 79 с. ; Bobrovskiy P. O. Vzglyad na gramotnost v uchebnykh komandakh ili polkovye shkoly v nashey armii / P. O. Bobrovskiy. – Sankt-Peterburg, 1871. – 79 s.
3. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал / Л. Г. Бескровный. – Москва : Наука, 1973. – 432 с. ; Beskrovnyy L. G. Russkaya armiya i flot v XIX veke. Voenno-ekonomicheskyy potentsial / L. G. Beskrovnyy. – Moskva : Nauka, 1973. – 432 s.
4. Гурчинский И. Полковые унтер-офицерские школы / И. Гурчинский // Военный сборник. – 1867. - №3. – С. 44–45 ; Gurchinskiy I. Polkovye unter-ofiterskie shkoly / I. Gurchinskiy // Voennyu sbornik. – 1867. - №3. – S. 44–45
5. Гурчин А. О вооруженных силах России / А. Гурчин // Военный сборник. – 1868. - № 1. – С. 77–81 ; Gurchin A. O vooruzhennykh silakh Rossii / A. Gurchin // Voennyu sbornik. – 1868. - № 1. – S. 77–81
6. Драгомиров М. И. Избранные труды. Вопросы воспитания и обучения войск / М. И. Драгомиров. – Москва : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1956. – 690 с. ; Dragomirov M. I. Izbrannye trudy. Voprosy vospitaniya i obucheniya voysk / M. I. Dragomirov. – Moskva : Voennoe izdatelstvo Ministerstva oborony SSSR, 1956. – 690 s.
7. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860-1870 годов в России / П. А. Зайончковский. – Москва : Издательство Московского университета, 1952. – 375 с. ; Zayonchkovskiy P. A. Voennye reformy 1860-1870 godov v Rossii / P. A. Zayonchkovskiy. – Moskva : Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1952. – 375 s
8. Карцов П. П. Наставление для солдат о том, как должно обращаться с ружьем и учиться стрелять / П. П. Карцов. – Санкт-Петербург : Имп. Академ. Наук, 1856. – 86 с. ; Kartsov P. P. Nastavlenie dlya soldat o tom, kak dolzhno obrashchatsya s ruzhem i uchitsya strelyat / P. P. Kartsov. – Sankt-Peterburg : Imp. Akadem. Nauk, 1856. – 86 s.
9. Именной указ о некоторых изменениях в существующей ныне системе наказаний уголовных и исправительных. 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. – Санкт-Петербург, 1866. - Т. 28. Отделение 1. - № 59504. - С. 352-353 ; Imennoy ukaz o nekotorykh izmeneniyakh v sushchestvuyushchey nyne sisteme nakazaniy ugolovnykh i ispravitelnykh. 1863 g. // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 2. – Sankt-Peterburg, 1866. - T. 28. Otdelenie 1. - № 59504. - S. 352-353
10. Леонтьев А.Н. Справочная солдатская книжка / А.Н. Леонтьев. — Москва : Книга по Требованию, 2012. – 172 с. ; Leontev A.N. Spravochnaya soldatskaya knizhka / A.N. Leontev. — Moskva : Kniga po Trebovaniyu, 2012. – 172 s.

11. Погоский А. О грамотности в войсках / А. Погоский // Военный сборник. – 1866. - № 6. – С. 251–264 ; Pogoskiy A. O gramotnosti v voyskakh / A. Pogoskiy // Voennyu sbornik. – 1866. - № 6. – S. 251–264

12. Приказ по войскам Харьковского военного округа 12 октября 1865 г., № 136 // Военный сборник. – 1866. – Т.51, № 9. – С. 106-116 ; Prikaz po voyskam Kharkovskogo voennogo okruga 12 oktyabrya 1865 g., № 136 // Voennyu sbornik. – 1866. – Т.51, № 9. – S. 106-116

13. Редигер А. Ф. Унтер-офицерский вопрос в главных европейских армиях / А. Ф. Редигер. – Санкт-Петербург, 1880. – 208 с. ; Rediger A. F. Unter-ofiterskiy vopros v glavnykh evropeyskikh armiyakh / A. F. Rediger. – Sankt-Peterburg, 1880. – 208 s.

14. Саламахіна Ю.І. Харківський військовий округ у 1864–1888 роках / Ю. І. Саламахіна // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Історія та географія". - 2013. - Вип. 49. - С. 142-14 ; Salamakhina Yu.I. Kharkivskiy viiskoviy okruh u 1864–1888 rokakh / Yu. I. Salamakhina // Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. "Istoriia ta heohrafiia". - 2013. - Vyp. 49. - S. 142-14

15. Хасанов Р. Ш. Деятельность государственных органов России по подготовке унтер-офицерского состава Русской Армии во второй половине XIX - начале XX века : дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Роберт Шарифьянович Хасанов. – Москва, 2003. – 206 с. ; Khasanov R. Sh. Deyatel'nost gosudarstvennykh organov Rossii po podgotovke unter-ofiterskogo sostava Russkoy Armii vo vtoroy polovine XIX - nachale XX veka : dis. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.02 / Robert Sharifyanovich Khasanov. – Moskva, 2003. – 206 s.

Стаття надійшла до редакції 12.01.2017 р.

E.Melnykov

THE NON-COMMISSIONED OFFICERS TRAINING AT THE REGIMENTAL SCHOOLS OF KHARKOV MILITARY DISTRICT IN THE 60-S OF XIX CENTURY

The article tells about the activities of regimental schools and the educational aspects of non-commissioned officers of the Kharkov Military District in the 60-ies of XIX century. It determined that the training of non-commissioned officers was associated with the imperial policy in the Ukrainian lands. A curriculum, the training of non-commissioned officers, negative and positive features of the regimental schools in the territory of the Kharkov Military District were analyzed.

After the introduction of military-district system in the Ukrainian lands in 1862 Russian government had a question of improving the training of non-commissioned officers. Non-commissioned officers, as sergeants and corporals in modern armies, were a link between officers and soldiers.

Activities regimental schools of the Kharkov Military District became the basis for the further spread of education among recruits. Of particular interest is the study of the historical experience of non-commissioned officers training in the Ukrainian lands of the Russian Empire in the 60-ies of XIX century.

A non-commissioned officer had to learn a lot of things to control the soldiers and to be an assistant officer. Mainly the best soldiers morally and physicaly were selected to the classes. In the Kharkov military district recruits from among the Ukrainians had the opportunity to get military post in the Imperial army. The learning process also involved officers, among whom were immigrants from Ukrainian lands. The necessity of search of new conceptual bases of officer training in the Ukrainian Armed Forces dictates the feasibility of a comprehensive analysis of the main trends, characteristics of positive and negative features of training and education of officers in the past.

Key words: *Kharkov military district, non-commissioned officer, regiment school, educational program, the learning.*